

Korai víznevek és településnevek viszonya*

KOVÁCS ÉVA

1. A településnevek, valamint a víznevek és a vízzel kapcsolatos nevek közti szoros kapcsolat a magyar névtörténeti szakirodalomban kiemelt figyelmet kapott (vö. pl. BENKŐ 1947a, 1947b, 1948, 1998: 151–156, 162–168, 178–185, 2003: 124–132, 168–186, BÍRÓ 2005, GYÖRFFY 2011). A településnevek egy fontos típusának, a természeti környezetre utaló elnevezéseknek a szerkezeti típusait vizsgálva én magam szintén megállapítottam, hogy a vizek jelentős szerepet játszanak e névfajta egyedeiben: a természeti környezetre utaló településnevek egy harmadában (33%) találunk ugyanis vízzel kapcsolatos (közszói, illetve víznévi) előzményt. Az elemzésbe bevont településnevek körében az egyrészes formáns nélkül álló nevek közel háromnegyed részében biztosan azonosítható víznévi alapszó szerepel (44%-ban egyrészes, 49%-ban pedig kétrészes víznév). Vízrajzi köznevek (7%) csupán csekély arányban vesznek részt e névtípus egyedeinek megalkotásában. Nem véletlenül utaltam itt az egyrészes, formáns nélkül álló településnevekre, a vízzel kapcsolatos településnevek strukturális jellemzőit vizsgálva ugyanis az is világosan megmutatkozott, hogy a korai ómagyar korban ez a névstruktúra fordul elő messze legnagyobb számban. A metonimikus névadás játszotta tehát a meghatározó szerepet e településnévi kategória egyedeinek létrejöttében (KOVÁCS 2021: 75).

Víznévi kapcsolattal bír az a *Tapolcafő* településnév is, amelyhez Hoffmann István ezer szállal kötődik. A Bakonyalján fekvő *Tapolcafő* neve arra utal, hogy a település a Tapolca patak forrásánál létesült. Ez a körülmény is befolyásolt abban, hogy köszöntő írásomban a korai ómagyar kori forrásokban azonos alakban előforduló településnevek és víznevek viszonyát tárgyalom. Ennek során igyekszem azokat a fogódzókat, kritériumokat összegyűjteni, amelyeket az azonos alakú víz- és településnevek keletkezéstörténeti irányának a meghatározásában eredményesen fölhasználhatunk. Az az adatállomány, amelyre támaszkodva az analízist végzem, 2193 adatból áll (ennek a forrásait részletesebben lásd KOVÁCS 2019: 163–164).

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport keretében készült.

2. A formáns nélküli egyrészes, vízzel kapcsolatos településnevek lexikális struktúrájukat tekintve alapvetően háromfélék lehetnek: ezek a névformák ugyanis tartalmazhatnak 1. egyrészes víznevet (az általam elemzett névállományban ezek 44%-ban vannak jelen, pl. *Nyitra, Tapolca* stb.), 2. kétrészes víznevet (49%-ban, pl. *Feketető, Kölesér* stb.), valamint 3. vízrajzi köznevet (7%-ban, pl. *Mocsaár, Patak* stb., vö. KOVÁCS 2021: 74–75).

Az alábbiakban azokat a támpontokat mutatom be, amelyek segítségével a metonímia irányát (víznév > településnév vagy településnév > víznév) meghatározhatjuk. Az egyes kritériumok alkalmazhatóságát gazdag példaanyaggal igyekszem illusztrálni.

2.1. Az azonos alakú víz- és településnevek esetében elsősorban jelentésbeli érvek, azaz a név szemantikai tartalma lehet segítségünkre a változási irány felderítésekor. A víznévi eredetű településnevek esetében KNEIEZSA ISTVÁN felhívta a figyelmet arra, hogy a növénynév és víznév kategóriáját igen nehéz elkülöníteni egymástól, és azt tartotta valószínűnek, hogy a növénynévből alakult helységnevek nagy része eredetileg víznév volt, tehát egy növénynév > víznév > településnév változással számolt (1943–1944/2001: 15). BENKŐ LORÁND nagyon valószínűnek tartotta, hogy víznevek voltak eredetileg azok a helységnevek is, amelyek vízinövények, víziállatok, vízre vonatkozó tulajdonságok nevéből alakultak. Arra is rámutat azonban, hogy nem sorolhatók valamennyi növénynévi lexémát tartalmazó efféle helységnév ide, hiszen ezek természetesen a víznevektől függetlenül is létrejöhetnek (1947a: 260). Mindezeknek a feltételezéseknek az igazolásához szükség lenne az azonos alakú víznév adatolására is, a korai időszakból azonban alig maradtak fenn ilyen helynévi párhuzamok. Emellett pedig számolnunk kell a nevek dokumentálásának esetlegességével is, vagyis azzal, hogy az adott korban használatban lévő helyneveknek az írásosságban való fennmaradása véletlenszerű.

A vizsgált névállományban ezt a támpontot a településnevek alapjául szolgáló egyrészes víznevek 20%-ában jól alkalmazhatjuk. Egyrészes víznév > településnév változást feltételezhetünk ilyen megfontolásból tehát főképpen azokban a településnevekben, amelyek víznévi megfelelőjében a vízparti növényzetre utaló lexéma szerepel: pl. *Alma* (1211/1252: *Alma*, vö. +1183/1326/1363: ad *Almam*, Gy. 1: 270, 385, Baranya vm.), *Eger* 'éger' (1317: *Egur*, p., vö. 1067/1267: *Egur*, riv., Gy. 3: 39, 80, Heves vm.), *Gyűrű* (1287/1468: *Gyrev*, vö. 1192/1374/1425: *Gyreu*, fl., Gy. 1: 248, 288, 311, Baranya vm.), *Kőrös* (1319: *Keurus*, vö. 1262/1413: *Kewrus*, aqua, Gy. 1: 331, Baranya vm.), ahol a növénynév alapalakban látható. Képzett víznév lehetett az előzménye az *Almás* (1338: *Almas*, vö. 1009/+1205–35//1404: *Almas*, aqua, Gy. 1: 247, 270, Baranya vm.), *Füzes* (1315: *Fyzess*, vö. 1232: *Phizes*, aqua, Gy. 1: 248, 304, 306, Baranya vm.), *Komlós* (1270/1272: *Cumlous*, v., t., vö. 1270/1272: *Kumlovs*, rivus, Gy. 1: 83, 114, Abaúj

vm.), *Nádas* (1285/XVIII.: *Nadas*, t., vö. 1299/1300: *Nadas*, fl., Gy. 3: 325, 344, Kolozs vm.), *Ostoros* 'ostornyélnék való cserje' (1330/1771: *Ostoros*, v., vö. 1200 k./896-ra: *Ystoros*, fl., Gy. 1: 736, 797, Borsod vm.); *Füzesd* (1252: *Fyzeth*, vö. 1252: *Fyzezth*, aqua, Gy. 1: 248, 304, 306, Baranya vm.), *Nádasd* (1269/1270>1391: *Nadasd*, t., vö. 1296: *Nadasd*, potok, Gy. 4: 41, Liptó vm.); *Harangod* (1333–34/PR.: *Harangud*, vö. 1211: *Harrangud*, stag., Gy. 1: 835, 858, Csanád vm.); *Nyárágy* (1238/1377: *Narrag*, t., vö. 1200 k./896-ra: *Naragy*, fl., Gy. 1: 736, 751, Borsod vm.); *Bori* 'búr(fenyő)' (+1135/+1262/1566: *Bory*, t., vö. 1291: *Bury*, Gy. 3: 152, Hont vm.)¹ településneveknek.

A *Hattyas* (1296: *Hothyas*, p., vö. 1282: *Hathias*, pisc., Gy. 1: 314, 325, Baranya vm.), *Hodos* (1326: *Hudus*, p., vö. 1326: *Hudus*, fl., Gy. 1: 570, 625, Bihar vm.), *Rákos* (1244/1333 [ad 1241]: *Rakus*, vö. 1200 k.: *Racus*, fl., Gy. 4: 550, Pest vm.) településnevekhez olyan víznevek szolgáltatták a névadás motivációját, amelyek vízi állatokra utalnak.

A víz jellemző tulajdonságára (pl. méretére, alakjára, hangjára, állapotára, anyagára, minőségére stb.) utaló — elsősorban képzett alakban álló — víznevek találhatók meg a következő településnevekben: *Aranyos* (1275: *Aranyos*, t., vö. 1275: *Oronas*, fl., Gy. 1: 40, 142, 752, Borsod vm.), *Gyöngyös* (1301: *Gyungus*, v., t., vö. 1301: *Gyungus*, fl., A. 1: 3–4, 6, Heves vm.), *Kengyeles* (1347: *Kengeles*, t., vö. [+1018–38]/[1173–96]> 1412: *Kangalw*, alio vocabulo *Kengeles*, Gy. 1: 728, Z. 2: 241, Bodrog vm.), *Sebes* (1319/1320: *Sebus*, p., v., vö. 1345: *Sebus*, fl., Gy. 2: 86, 100, 175, Doboka, erdélyi Fehér vm.), *Vajas* (*1237: *Woyos*, vö. [+1018–38]/[1173–96]>1409: *Vayas*, lac., Gy. 1: 695, 729, Bodrog vm.); *Hangony* (1214: *Hongun*, pr., vö. 1200 k.: *Hongvn*, fl., Gy. 2: 493, Gömör vm.), illetve az alapalakban szereplő *Keskeny* (1327: *Kesekun*, p., vö. 1075/+1124/+1217: *Kesekun*, aqua, Gy. 1: 896, 899, Csongrád vm.) helységnev.

Az elhomályosult, eredetileg összetett szerkezetű víznevek, illetve a belőlük metonimikusan létrejött helységnevek jelentése a névhasználók számára kevésbé egyértelmű. Itt említhetjük a *Berettyó* (1213/1550: *Beruchyö*, vö. 1213/1550: *Beruchyö*, vö. *berek* + *jó* 'folyó', Gy. 1: 569, 613, 668, Bihar vm.), a *Hájó* (1249: *Hewyo*, p., vö. 1288/1326: *Heuyo*, vö. *hő* ~ *hév* 'meleg' + *jó* 'folyó', Gy. 1: 570, 672, Bihar vm.), a *Sajó* (1332–35/PR.: *Soyo*, vö. 1230/1349: *Syov*, fl., *só* + *jó* 'folyó', Gy. 2: 43, 66, Doboka vm.), valamint a *Szikszó* ([1270–72]: *Zygzow*, vö. 1067/1267: *Scezkov*, vö. *szék* ~ *szik* 'esőtlen nyarakon kiszáradó tó, időszakos vízállás' + *aszó* 'időszakos vízfolyás, szárazpatak', Gy. 3: 136, Heves vm.) településneveket. E névstruktúrák összetett jellege már az ómagyar korban megindult

¹ Előfordulhat azonban, hogy a településnevek alapjául szolgáló víznevekben található növénynevek bizonyos esetekben nem a vízparti környezetre utalnak, hanem csupán a terület általános növényvilágával állnak összefüggésben.

az elhomályosulás útján, köszönhetően annak, hogy a bennük lévő 'vízfolyás' jelentésű földrajzi köznévvé elavult.

A jelentéstani szempontok a magyar nyelvbe átkerült nagy számú jövevény-víznevek esetében kis mértékben tűnnek relevánsnak, ugyanakkor elsődleges szemantikai szerkezetük szintén fogódzót kínál a víznév primér voltát illetően. Az egyes településnevekhez is alapul szolgáló *Béla* 'fehér' (vö. 1228: *Bela*, t., vö. 1228: *Bela*, torr., Gy. 1: 433, Bars vm.) vagy *Csarnavoda* 'fekete víz' (vö. 1299/1435: *Charnawoda*, vö. 1270/1272>1393: *Churnawoda*, Gy. 1: 520, 543–544, Bereg vm.) víznevek például az átadó szláv nyelv nyelvhasználói számára a víz színére utalnak, a magyar nyelv beszélői azonban ezt a szemantikai jegyet legfeljebb csak bizonyos fokú kétnyelvűség esetén érzékelhetik² (vö. GYÖRFFY 2011: 69).

2.2. Korai munkáiban BENKŐ LORÁND arra is rámutatott, hogy víznevekből alakultak azok a helységnevek is, amelyekben a *patak*, *ér*, *víz*, valamint a *tő* 'folyó, árok stb. torkolata, vége' és a *fő* 'forrás, kezdet' földrajzi köznevek előfordulnak (1947a: 259–260, 1948: 98). GYÖRFFY ERZSÉBET véleménye szerint a vízrajzi köznevet tartalmazó településneveket általában másodlagos névalkotás eredményeinek tekinthetjük (2011: 158).

A vizsgált névállományban az egyrészes településnevek 6%-a vizet, valamint vízzel kapcsolatos helyet jelentő földrajzi köznévvvel azonos alakú. A leggyakrabban használt vízrajzi köznevek a következők: *patak* (vö. pl. *Patak*: 1230: *Potahc*, t., Cs. 3: 623, Sopron vm.; 1271/1805: *Potok*, KOCÁN 2017: 93, Ugocsa vm.; 1255: *Potok*, v., Gy. 4: 49, Nógrád vm.; 1273: *Pohtok*, KENYHERCZ é. n., Szepes vm.; stb.), *sár* (vö. 1322: *Saar*, Gy. 4: 454, Nyitra vm.), *árok* (vö. 1301: *Aruk*, p., Gy. 3: 67, Heves vm.), *sziget* (vö. 1324: *Zygeth*, p., KMHsz. 1: 263, Abaúj vm.), *ér* (vö. *1214/1550: *Her*, pr., KMHsz. 1: 92, Bihar vm.). Ezzel szemben az *Aszó* (1294/1345>1347: *Ozou*, p., Gy. 2: 482, Gömör vm.), *Láp* (1260: *Lap*, KOCÁN 2017: 92, Ugocsa vm.), *Örém* (1212/1212: *Eurim*, v., Gy. 4: 703, Pilis vm.), *Rév* (1332–5/PR.: *Rev*, KMHsz. 1: 232, Baranya vm.) stb. nevek csupán néhány adattal fordulnak elő a névanyagban.

A 'víz', valamint 'vízzel kapcsolatos hely' jelentésű földrajzi köznevekhez képzőmorféma is kapcsolódhat (4%). Leggyakrabban az *-s*, illetve az *-i* és *-d* képzőket figyelhetjük meg ebben a szerepben: pl. *Árkos* (1330: *Arkus*, Gy. 2: 131, erdélyi Fehér vm.), *Hidas* (1326: *Hydus*, p., v., KMHsz. 1: 128–129, Bihar vm.), *Kutas* (1211: *Cutus*, KMHsz. 1: 169, Bodrog vm.), *Mocsaras* (1334: *Mocharus*, t., Gy. 2: 517, Gömör vm.), *Sáros* (1275/1410: *Sarus*, Gy. 2: 546, Gömör vm.); *Árki* (+1086 [1250 k.]: *Arqui*, pr., Gy. 2: 346, Fejér vm.), *Éri* (1326: *Eery*, p.,

² Fontos itt megjegyeznünk, hogy a magyar helynévrendszerbe nemcsak az idegen eredetű víznév, hanem az átadó nyelvben lezajlott víznév > településnév változás következtében létrejött településnév szintén átkerülhetett.

KMHsz. 1: 93, Bihar vm.), *Sári* (1267: *Sary*, t., KMHsz. 1: 237, Bács vm.), *Szigeti* (1214/1550: *Sciguetij*, KMHsz. 1: 264, Bihar vm.); *Érd* (+ 1263/1324/1580: *Eerd*, p., Gy. 3: 374, Kolozs vm.), *Fertőd* (1234: *Ferteud*, v., Cs. 3: 608, Sopron vm.), *Mocsárd* (1264: *Machard*, t., Gy. 4: 423, Nyitra vm.), *Sárd* (1238/1296–1301: *Sard*, v., Gy. 2: 183, erdélyi Fehér vm.) stb. A fenti példákból az is látható, hogy ugyanabból a vízrajzi köznévből olykor többféle képzővel is alakultak helynevek: *árok* > *Árki*, *Árkos*, *Árkosd*; *ér* > *Érd*, *Éri*, *Ercs*; *sár* > *Sárd*, *Sári*, *Sáros*, *Sárosd*.

E kategória településneveire az átmenetiség jellemző. Ez azt jelenti, hogy számolni kell esetükben azzal a lehetőséggel is, hogy az általános földrajzi viszonyokat tükröző közszavak előbb maguk is víznevekké alakulhattak (vö. pl. 1255: *Potok*, flum., HA. 4: 49, Nógrád vm.), s ezek szolgálták aztán a településnevekhez (1255: *Potok*, v., Gy. 4: 49, Nógrád vm.) alapul, immáron lokális viszonyt kifejezve.

A vízrajzi köznevek a településnevek alapjául szolgáló kétrészes víznevek utótagjában szintén előfordulnak, sőt ez a fő használati terepük. Az 'egy bizonyos vízfolyás, állóvíz, forrás, kút stb. mellett fekvő település' szemantikai szerkezetű helységnevekben lévő, biztosan azonosítható S + F szerkezetű kétrészes víznevek, valamint vízzel kapcsolatos nevek utótagjaként leggyakrabban a *patak* (14%), *tó* (9%), illetve a *kút* (19%) földrajzi köznév szerepel, mint pl. *Feketepatak* (1260: *Feketepotok*, KOCÁN 2017: 91, Ugocsa vm.), *Lassúpatak* (1344: *Lassyupatak*, KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), *Szuhapatak* (1324: *Swhapathok*, Cs. 4: 191, Trencsén vm.); *Fehértó* (1326/1326: *Feyrtou*, p., NÉMETH 1997: 74, Szabolcs vm.), *Füzes-tó* (1323/1367: *Fizestou*, p., Gy. 3: 483, Krassó vm.), *Vere-stó* (1276: *Veristo*, Cs. 2: 260, Veszprém vm.); *Hidegkút* (1289: *Hydegkuth*, Gy. 3: 292, Esztergom vm.), *Szélkút* ~ *Szilkút* (1332–36/PR.: *Zilkuch* [ɔ: *Zilkuth*], Gy. 2: 185, erdélyi Fehér vm.) stb.

A *fő* 'forrás, kezdet' (15%), valamint *tő* 'torkolat' (11%) utótagot tartalmazó településnevek nagy része valamely vízfolyás kezdeténél (forrásánál), illetve torkolatánál létrejött településre utal: a már említett *Tapolcafő* mellett ide sorolhatjuk még pl. a *Gyűrűfő* (1492: *Gywrewfew*, KMHsz. 1: 119, Baranya vm.), *Kőrösfő* (1276: *Crysfew*, t., KMHsz. 1: 164, Abaúj vm.), *Vajásfő* (1280: *Voyosfeu*, t., KMHsz. 1: 291, Bodrog vm.); illetve az *Ároktő* (+1194/[1230 k.]: *Aructeu*, KMHsz. 1: 37, Borsod vm.), *Bátatöve* ~ *Bátatő* (+1015/+1158//1403/PR.: *Batatue*, v., 1346: *Bathathew*, p., KMHsz. 1: 48, Baranya vm.), *Dióspataktő* (1262: *Gyospotokteu*, Gy. 3: 191, Hont vm.), *Hejőtő* (1292: *Heyeuteu*, p., KMHsz. 1: 126, Borsod vm.) stb. településneveket.

A metonimikus forrásnév/torkolatnév > településnév változás mellett azonban analogikusan, azaz a forrásnév, illetve a torkolatnév tényleges használata nélkül is létrejöhetnek ilyen struktúrájú településnevek. TÓTH VALÉRIA a *fő* utótagú

településneveket elemezve jutott arra a következtetésre, hogy ez a lexéma az elsődleges 'forrás, kezdet' jelentésétől eltávolodott, s egyfajta jelentésváltozással 'speciális jeggyel rendelkező település', pontosabban 'valamely víz mellett, többnyire a forrásához közel fekvő település' jelentésben másodlagos településnévformánssá vált (2008: 182–183). A folyónév + *fő* szerkezetű *Szuhafő* nevű település például a *Szuha* patak forrásától távolabb, mintegy 4–5 kilométerre fekszik, *Jósvafő* település pedig 5–6 kilométerre található a *Jósva* forrásától (vö. TÓTH 2008: 183, GYÖRFFY 2011: 159).³

2.3. A szakirodalom víznév > településnév változási irányt feltételez abban az esetben is, amikor egy folyó mentén több, a víznévvel megegyező nevet viselő település fekszik (vö. BENKŐ 1947a: 261, GYÖRFFY 2011: 159–160). Ezt a megállapítást azonban a név szemantikai háttere tovább árnyalhatja.

A víznév elsődlegességét valószínűsíthetjük az ilyen esetekben akkor, ha az elnevezésben a víz jellemző tulajdonságára utaló szláv alapszó szerepel. Az alábbi példák említhetők erre a helyzetre: a víz állapotára utaló *Szuha* víznév (1294: *Zuha*, Gy. 2: 459, 554, Gömör vm., vö. szláv **suchv* 'száraz', FNESz.) > *Szuha* településnevek (1. 1278/1281/1386: *Zuha*; 2. 1251>1368: *Zvha*; 3. 1323: *Zwha*, Gy. 2: 554, Gömör vm.); a víz hőmérsékletét kifejező *Tapolca* ([1235–43]/1288: *Tapulcha*, fl., Gy. 2: 458, 490, Gömör vm., vö. **toplъ* ~ *teplъ* 'meleg', FNESz.) > *Tapolca* (1. 1243/1335: *Toplucha*; 2. 1258/1334: *Topliča*, Gy. 2: 555, Gömör vm.); a víz mozgására utaló *Beszterce* (1288/1390>1394: *Bezterche*, KMHsz. 1: 55, Beszterce vidéke, vö. össz. **bystrъ* 'gyors folyású patak, folyó', FNESz.) > *Beszterce* (1. 1241: *Byzturch*; 2. 1332–36/PR.: *Bystrica*, KMHsz. 1: 55–56, Beszterce vidéke); a víz gyors folyása által keltett hanghatást tükröztető *Rima* (1246/1383: *Rima*, flum., Gy. 2: 459, 548, Gömör vm., vö. *рымонить* 'üvölt, sír', FNESz.) > *Rima* (1. 1285: *Rymwa*; 2. *1331: *Ryma*; 3. 1268/1278: *Rymua*, Gy. 3: 270–271, Kis-Hont vm.); a vízparti állatvilágra utaló *Szernye* (+?1248/1393: *Scerneue*, Gy. 1: 519, 537, Bereg vm., vö. **srna* 'őz', GYÖRFFY 2011: 138) > *Szernye* (1. 1270/1272/1476: *Zyrnua*; 2. 1338: *Zerne*, p., KMHsz. 1: 263, Bereg vm.); vizet jelentő közszóból alakult *Szalatnya* (1278: *Zlatna*, Gy. 4: 210, 233, 306, Nógrád vm., vö. szerb.-horvát *slätina* 'savanyúforrás', cseh *slatina* 'láp, mocsár, ingovány', FNESz.) > *Szalatnya* (1. 1265: *Zalathna*, v.; 2. 1271: *Zalathna*, p.; 3. 1294/1358: *Zalathna*, t., Gy. 4: 295, Nógrád vm.) stb. De belső keletkezésű víznévi előzmények ugyancsak említhetők e kritérium esetei között: a *Hosszúaszó* (1. 1236: *Huzzeuozo*; 2. 1332–37/PR.: *Huziuoso*, KMHsz. 1: 133, Bihar vm.),

³ A természetes névalakulatok mellett számolnunk kell továbbá a 20. századi országos névrendezési folyamatok eredményeként létrejött helységnevekkel is, mint pl. *Telgárt* > *Garamfő*, *Vikárdi* > *Hernádfő* stb. (vö. FNESz.), amelyekhez a névadási mintát éppen az e típusba sorolható, természetes úton létrejött elnevezések és azok gyakorisága szolgáltatta.

a *Kerekítő* (1. *Kerethovo*, v.; 2. 1342: *Kerekthov*, t., Cs. 3: 70, Zala vm.), valamint a *Szigetfő* (1. +1109 [1295 e.]: *Scigetfev*; 2. 1281: *Zygethfew*, Gy. 2: 407, 441, Fejér vm.) településnevek eredetileg kétrészes víznevekből alakulhattak.

A szemantikai jelleg más esetekben viszont éppen a településnévi elsődlegességet valószínűsíti a vízfolyás melletti azonos nevű települések névkapcsolatát értékelve. Az Abaúj vármegyei *Garadna* patak (1234/1243: *Grathna*, fl.) mellett fekvő két azonos nevű *Garadna* település (1. 1234/1243: *Gradna*, v.; 2. 1259: *Granna*, t., KMHsz. 1: 109) esetében az etimológiai előzmény inkább a településnevek elsődlegessége mellett szól: a helynév ugyanis szláv eredetű (vö. szerbhorvát *Gradna*, cseh *Hradná* helynevek), s alapszava a *gradъ* 'vár' szó (vö. FNESz., TÓTH 2001: 61). Ugyancsak településnév > víznév változást tételezhetünk fel más szláv eredetű helynevek kapcsán is: pl. *Isztebne* településnév (1316: *Iztebna*, p.) > *Isztebne* víznév (1316: *Iztebna*, fl., KMHsz. 1: 136, vö. szlovák *istebna* 'kamrácska', GYÖRFFY 2011: 66); *Okolicsna* településnév (+1248/+1276: *Okolychna*, v.) > *Okolicsna* víznév (1295: *Ocolisna*, riv., Gy. 4: 81–82, vö. lengyel *okolica* 'akol, nemesi falu', GYÖRFFY 2011: 66). GYÖRFFY ERZSÉBET felhívja a figyelmet arra, hogy ez az alakulási mód csupán az átadó nyelvben végbement folyamatra vonatkoztatható egyértelműen, a magyar helynévrendszerbe az azonos alakú település- és víznév akár egyszerre is érkezhetett (2011: 66). A *Garadna* település- és víznév homonímiáját a víznév másodlagos földrajzi köznévvé váló kiegészülése szüntette meg (1326/1375: *Garadnapatak*, patak; *Garadnapataka*, fl., Gy. 1: 150).

2.4. Az azonos alakú víz- és településnevek keletkezéstörténeti irányának a meghatározásában a vizek mérete is fontos szempontként szerepel a szakirodalomban. BENKŐ LORÁND véleménye szerint a nagyobb vizek esetében a vizek lehettek az elsődleges névadók, ezek elnevezései ugyanis jóval korábban keletkeztek, mint a mellettük létrejövő települések nevei (2003: 136). A mai *Győr* településnév római kori *Arrabona* neve az indoeurópai eredetű *Arrabo* 'Rába' víznévre (vö. **ēreb(h)*-, **ōrob(h)* 'sötétvöröses, barnás') vezethető vissza (FNESz.).

A víznév > településnév metonímiával azonban nagyon óvatosan kell bánnunk, hiszen a fordított irány is előfordulhat (ennek tudniillik rendszertani akadálya nincs), az tehát, hogy egyes településnevek mindenféle formáns hozzáadása nélkül, metonimikusan víznevekké váltak. A nagyobb vizek esetében többnyire valóban a víznév > településnév változást tételezhetjük fel nagyobb valószínűséggel, a közép- és kisebb vizek elnevezéseivel kapcsolatban azonban a fordított irányú, azaz településnév > víznév alakulással is legalább olyan eséllyel számolhatunk. Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveit vizsgálva korábban én magam (2007) is talákoztam településnévből alakult víznevekkel: *Barakony* településnév (1332–37/PR., 1333: *Barakun*, v.) > *Barakony* víznév (1344: *Barakun*, alveus); *Császló* településnév (1281: *Chaslo*, t., 1416: *Chazlo*, p.) > *Császló* víznév

(1526: *Chazlo*, fl.) (az adatokat lásd JAKÓ 1940: 222, 337). A Bars vármegyei *Hecse* elnevezés kapcsán ugyancsak ezzel a változással számolhatunk. A szláv személynévre visszavezethető *Hecse* településnévből (+1209/17. sz.: *Hecze*, Gy. 1: 447, 480) jött létre metonimikusan a *Hecse* víznév (1234/1364: *Hecha*, fl., Gy. 1: 447, 476, vö. TÓTH 2001: 201). Itt említhetjük még például a személynévi eredetű *Nyésta* településnév (1255: *Neste*, p., Gy. 1: 125, Abaúj vm.) > *Nyésta* pataknev (1256: *Neste*, riv., Gy. 1: 125) változást is.⁴ Településnévi előzmény feltételezhető az Abaúj vármegyei *Monaj* nevek (1311: *Monay*; 1256: *Monay*, riv., Gy. 1: 102, 120, 125) kapcsán is, BENKŐ LORÁND véleménye szerint ugyanis a *-j*, *-aj* ~ *-ej* képző elsősorban településnevek létrehozásában (pl. *Halmaj*, *Tokaj* stb.) játszott szerepet (1998: 167–168). Bizonyos esetekben a változási irány nem ítéhető meg egyértelműen, amit a kutatók ellentétes véleménye is jelez. Az Abaúj vármegyei *Kolbása* elnevezés kapcsán ŠMILAUER a személynévből származó településnevet ([13. sz. vége]: *Kulkasa* [o: *Kulbasa*], v., Gy. 1: 114) tekinti elsődlegesnek, KISS LAJOS viszont a víznévből (1270/1272: *Kulbasa*, riv., Gy. 1: 40, 83, 114) való helységnévadással számol (a forrásokhoz lásd TÓTH 2001: 91).

A fentieket azzal is érdemes kiegészítenünk, hogy a víz nagyságát mint kritériumot csak nagy körültekintéssel érdemes figyelembe venni. A víz méretének a megítélése ugyanis meglehetősen relatív, és jól tudjuk, hogy a legnagyobb folyóinkról (pl. a Tiszáról, Dunáról) nem neveztek el ilyen módon településeket (vö. GYÖRFFY 2011: 160).

BENKŐ vizsgálatai a szakasznevek bonyolult rendszerére is rávilágítottak, arra tudniillik, hogy a több településen keresztülfolyó kisebb patakokat akár minden községben másként is megnevezhetik. „A patak eredeténél legtöbbször annak a határrésznek a nevét viseli, ahol ered. Több más ilyen kisebb vízzel egyesülve a név már megváltozik, növénynév, személynév stb. ragad rá. A patak alsó folyásánál, torkolatánál az elnevezés újra változik. Itt már arról a községről kapja nevét, amely felől folyik.” (1947b: 17, 1998: 155). Ezt a jelenséget olykor a régiségben is megfigyelhetjük. A korai ómagyar korban a *Szikszó* patakot (1067/1267: *Scekszov*, Gy. 3: 39, 136, Heves vm.) alsó folyásán *Bába eré*-nek (1327: *Babaere*, Gy. 3: 39, 68, 101), közepén *Szalók*-nak (1323/1446: *Zalouk* [o: *Zalowk*], Gy. 3: 39, 133), míg felső szakaszán *Bátor pataka* (1295: *Bathurpataka*, Gy. 3: 39, 70)

⁴ A személynévből vagy személyre utaló közsőzből származó azonos alakú település- és folyóvíznevek közül a szakirodalom általában a település nevét tekinti az elsődlegesnek (vö. GYÖRFFY 2011: 65–66). A víznevek között ugyanakkor nem ritkák az olyan formáns nélküli személynévi struktúrák, amelyek halászóhelyként jelölik meg a kérdéses helyet annak birtokosáról. Nagy valószínűséggel a tihanyi oklevelekben szereplő egykori Fejér vármegyei *Kolon* víz (1055: *culun*, aqua; 1211: *Colun* ~ *Colon*, stag., KOVÁCS 2015: 25–26, 106–108) esetében is ez a motívum (a halászóhely birtoklása) szolgáltatta a névadás alapját. Ez esetben tehát a személynévi alapú víznév vált településnévvé (1211: *Colon*, pr., KOVÁCS i. h.), s ezt az elképzelést az 1055. évi oklevél szövege is támogatja. A település- és a tónév homonímiáját a lakott hely időleges elnéptelenedése, majd az új falunak új néven (*Izsák*, 1421: *Isak*, Cs. 3: 333) való kialakulása szüntethette meg.

néven említették. A Gömör vármegyei *Kesző* (1268/1273: *Kezu*, t., Gy. 2: 515, 518) település határában folyó vizet a településnévvel azonos módon említik (1232>1347: *Kezew*, riv., Gy. 2: 515), felső részén azonban *Herepány* elnevezéssel (1323: *Harypan*, Gy. 2: 509) szerepel az oklevelekben. GYÖRFFY ERZSÉBET véleménye szerint a folyók, hosszabb patakok szakasznevei „tulajdonképpen egy-egy zárt közösség mentális térképéhez tartoztak, azaz e nevek nem álltak egymással semmiféle kapcsolatban, hiszen vélhetően a névhasználók nem is voltak tudatában annak, hogy máshol ugyanazt a denotátumot másként nevezik” (2011: 44–45). E nevek tehát valójában ugyanannak a denotátumnak a más-más helynévi rendszerben, más-más névadói-névhasználói körtől származó elnevezései. A szakasznevek közül vélhetően a nagyobb presztízzsel rendelkező nyelvközösség elnevezése vált aztán az egész vízfolyás nevévé, amint ezt a *Duna* esete jól példázza: az ókorban ugyanis a folyó felső szakaszának *Duna* neve (gör. *Δαυόβιος* ~ lat. *Danuvius*) egy kelta expanzió során vonódott át a folyó alsó (korábbi **Ιστρος* ~ *Hister* nevet viselő) szakaszára is (vö. FNESz., GYÖRFFY 2011: 45).

3. Írásomban azokat a fogódzókat, kritériumokat próbáltam összegyűjteni, amelyeket az azonos alakú víz- és településnevek keletkezéstörténeti irányának a meghatározásában — kellő körültekintés mellett — eredményesen fölhasználhatunk. Arra is igyekeztem eközben rávilágítani, hogy a víznév > településnév változási irányt nem szabad általánosítani, e helyett minden esetet egyedileg kell a névalakulási folyamatot illetően megítélni. Az egyedi esetek megítélésében különféle szempontok (pl. etimológiai, névtipológiai érvek, a latin szöveggörnyezet stb.) vizsgálata nyújthat segítséget. Azt is be kell azonban látnunk, hogy sokszor még ezek után sem kapunk a keletkezési irányt illető kérdéseinkre egyértelmű válaszokat.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1947a. Víz-és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv* 43: 259–263.
- BENKŐ LORÁND 1947b. *A Nyárádmunte földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1948. A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 44: 95–101.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÍRÓ FERENC 2005. Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek. *Névtani Értesítő* 27: 170–179.

- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999. 3. *Heves–Küküllő vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 4. *Liptó–Pilis vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest, Sylvester Ny. Rt.
- KENYHERCZ RÓBERT é. n. A középkori Szepes vármegye helyneveinek adatbázisa. Kézirat.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944/2001. *Kelet–Magyarország helynevei.* Budapest, Lucidus Kiadó.
- KOCÁN BÉLA 2017. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 45. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2007. *Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveinek nyelvi elemzése.* Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. K 1559.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2019. A természeti környezetre utaló településnevek strukturális kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15:* 163–178.
- KOVÁCS ÉVA 2021. Vizek a természeti környezetre utaló településnevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 17:* 73–85.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza, Ethnica Kiadás.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

The Relationship Between Early Hydronyms and Settlement Names

In this paper I discuss the relationship between settlement names and hydronyms recorded in an identical form in 11th–13th-century sources. As part of this, I collect those criteria (e.g., semantic, structural, name typological, etc. arguments) which may be used successfully in the determination of the etymological direction of hydronyms and settlement names with an identical form. I also highlight that the hydronym > settlement name direction mostly accepted in publications on Hungarian historical onomastics cannot be generalized, instead, each case has to be examined separately in terms of the name formation process.

Keywords: hydronyms and settlement names of an identical form, metonymy, etymology, early Old Hungarian Period

Kovács Éva
ORCID: 0000-0002-9111-0728
Debreceni Egyetem
kovacs.eva@arts.unideb.hu

